

Erwin H. Karel

*De Nota Belvedere en de identificering van een grenslandschap: de Nieuwstraat te Kerkrade*¹

In 1999 verscheen de Nota Belvedere over de toekomstige ruimtelijke inrichting van Nederland. De opdracht daartoe werd gegeven door drie ministeries: Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, Landbouw, Natuurbeheer en Visserij en Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. De ministeries vroegen zich af hoe meer rekening kon worden gehouden met cultuurhistorische waarden bij de herinrichting van gebieden. De geschiedenis van het landschap en de gebouwde omgeving moet een grotere rol gaan spelen in de nieuwe inrichting van de ruimte. In de nota wordt aangegeven hoe dat zou kunnen gebeuren en eenieder wordt uitgenodigd om aan de discussie deel te nemen. Het nieuwe van deze nota is dat voor de inrichting van het stedelijke en landelijke gebied ook expliciet rekening wordt gehouden met cultuurhistorische eisen, naast economische en ecologische. Dit uitgangspunt krijgt een vertaling in historisch-landschappelijke en historisch-stedebouwkundige criteria, maar heeft verdergaande pretenties, namelijk 'bij te dragen aan de herwaardering van de culturele identiteit en de diversiteit van onze leefomgeving'.² De nota brengt mogelijke beleidsopties in kaart. Bovendien bevat zij een lijst met cultuurhistorisch belangrijke steden en potentiële Belvedere-gebieden, dat wil zeggen gebieden waar een actief beleid zou moeten worden gevoerd om de cultuurhistorische identiteit te bewaren. De nota leunt daarbij sterk op de aanwezigheid van zogenaamde fysieke restanten, dat wil zeggen objecten die verbonden zijn met de historie van de streek. De nota is een pleidooi om die fysieke restanten of 'dragers', zoals die nog in het landschap kunnen worden teruggevonden, te conserveren en als uitgangspunt te nemen voor een verdere ontwikkeling van datzelfde landschap. Het hogere doel is de diversiteit en de lokale cultuurhistorische identiteit van de verschillende Nederlandse landschappen voor de toekomst te waarborgen. Niet enkel vanwege hun regionale of lokale betekenis, maar ook vanwege het nationale belang. Zo zou de Hollandse Waterlinie volgens de samenstellers van de nota 'moeten appelleren aan een gevoel van nationale trots'.³

Wie de nota leest blijft met ten minste één prangende vraag zitten: in hoeverre kunnen objecten uit het verleden, die als scherven in de geografische ruimte liggen, de geschiedenis weerspiegelen? In de nota wordt uitgegaan van

¹ Bewerkte en verkorte versie van een paper, gepresenteerd op de conferentie 'Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte', georganiseerd door het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI) op 14 en 15 november te Hoevelaken. Een uitgebreidere versie is gepubliceerd in M.A.W. Gerding (red.), *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte*. *Historia Agriculturae* 33 (Groningen 2003).

² Zie ook: Anton Schuurman, 'Vertel, Muze, vertel. Geschiedenis, ruimte en cultureel erfgoed', in: *ibidem*.

³ *Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting* (Den Haag 1999). Voorbeeldproject: 'De nieuwe Hollandse Waterlinie: van Neerlands hoop in bange dagen tot 'Grand project', VI.

Ansichtkaart van de Nederlands Duitse grens. Foto, collectie Gemeentearchief Kerkrade.

een beperkte definitie van cultuurhistorie: 'Daar waar in deze nota gesproken wordt over cultuurhistorie gaat het om sporen, objecten en patronen/structuren die zichtbaar of niet zichtbaar onderdeel uitmaken van onze leefomgeving en een beeld geven van de historische situatie of ontwikkeling'. Cultuurhistorie omvat dus zowel het archeologische, het (steden)bouwkundige als het landschappelijke erfgoed. In de Nota Belvedere wordt niet ingegaan op cultuurhistorische 'roerende goederen', zoals die worden verzameld in musea of archieven.⁴ Deze definitie lijkt te zijn ingegeven door praktische overwegingen. Historisch-geografen, archeologen en kunsthistorici, die met deze nota het voortouw namen, hebben elkaar gevonden op de gemeenschappelijke noemer van de 'onroerende' objecten in het landschap en hebben die - in aansluiting bij het denken van de beleidsmakers in Den Haag - geproclameerd tot cultuurhistorie.⁵

Voor historici is deze definitie een vorm van cultuurhistorisch reductionisme. De geschiedwetenschap neemt het menselijk handelen in zijn historische context als object van onderzoek, niet de fysieke objecten (die daarvan de neerslag zijn) als zodanig. Een eenvoudig voorbeeld kan dit toelichten. In 1936 deelden twee Nederlandse burgers van joodse komaf aan de Kerkrade Nieuwstraat pamfletten uit die gericht waren tegen het Hitler-bewind. Toen zij over de grenslijn stapten naar Herzogenrath om een verkiezingsaffiche van een lichtmast in de Neustrasse af te trekken, werden ze gearresteerd en vervolgens werd

4 Ibidem, 10. Zie ook: G.J. Borger, 'Cultuurhistorie: een begrippenkader', in: P.G. Rens e.a. (red.), *Cultuurhistorie en recreatie. Een verhaal van mensen* (Den Haag 1995) 11-24; G.J. Borger, 'Cultuur en leefbaarheid. Een essay over de bijdrage van de cultuurhistorie aan de ruimtelijke ordening', in: G.J. Borger e.a. (red.), *De schoonheid van het platteland. Vier essays over de kwaliteit van het Nederlandse cultuurlandschap* (Den Haag 1999) 3-24.

5 Ibidem, 4-5.

één van hen tot drie maanden celstraf veroordeeld.⁶ In deze gebeurtenis is niet in de eerste plaats het object grens in zijn fysieke vorm van belang, maar het feit dat die twee verschillende politieke 'landschappen' van elkaar scheidt: één die demonstreren toestond en een ander die het verbod. De grens in fysieke zin speelt daarin een afgeleide rol. Die markeert de nationale verschillen, maar creëert ze niet. Fysieke objecten kunnen onderdeel uitmaken van een historisch proces of gebeurtenis, maar alleen als zij in dat proces zelf betekenis krijgen. Op zichzelf beschouwd heeft een fysiek object geen betekenis of identiteit.

Deze bijdrage wil laten zien dat historici relevante inzichten kunnen bieden voor de ontwikkeling van de in de Nota Belvedere aangedragen toekomstperspectieven. Daarbij wordt verondersteld dat er naast het fysieke landschap ook andersoortige 'landschappen' bestaan (zoals economische, politieke en culturele) en dat een cultuurhistorische identiteit niet primair door het fysieke landschap wordt gevormd. Dit roept de vraag op of het centraal stellen van fysieke objecten in het landschap de juiste manier is om een cultuurhistorische identiteit te bepalen. Een en ander zal worden toegelicht aan de hand van een praktisch voorbeeld, namelijk de rijksgrens aan de Nieuwstraat te Kerkrade.

De Nota Belvedere rept nauwelijks over grenzen als fysieke dragers. Een uitzondering daarop is de *Limes*, de grens van het Romeinse Rijk dwars door Nederland. Hier beperken we ons echter tot de grenzen die vanaf de Middeleeuwen zijn ontstaan en die tegenwoordig deels nog in de nationale grenzen herkenbaar zijn. In de nota wordt hooguit gerefereerd aan verdedigingslijnen in grenslandschappen. Zo noemt men de Schans Bourtange in het Groningse Westerwolde, die minstens twee eeuwen lang gold als een grenspunt aan de oostzijde van Nederland. Ook bij de oude Spaans-Staatse grens in West-Zeeuws Vlaanderen wordt een viertal lijnen aangewezen als fysieke dragers van het verleden. In beide gevallen gaat het echter niet om grens-, maar om militaire objecten.⁷ Het al dan niet genoemd zijn in de Nota Belvedere hoeft overigens geen criterium te zijn voor de status van fysieke cultuurdrager. De nota is niet limitatief in haar opsomming daarvan. Integendeel: in de nota worden wij uitgenodigd om nieuwe objecten aan te dragen. Grenzen zijn in dat opzicht interessant, omdat ze ook als fysieke objecten in het landschap kunnen worden aangetroffen. Verlaten douanehuisjes, vergeten rijksgrenspalen, overwoekerde markestenen, enzovoort, zijn allemaal nog als concrete sporen terug te vinden. Maar wat te denken van taalgrenzen, sociale grenzen, culturele grenzen? Hebben deze denkbeeldige grenzen geen 'representatieve' sporen in het landschap nagelaten? Behoren zij niet tot onze cultuurhistorie of cultuurhistorische identiteit? Uitgangspunt hier is dat grenzen niet alleen als objecten in het fysieke landschap herkenbaar zijn, maar evenzeer in andersoortige 'landschappen'.

De rijksgrenzen in het oosten en zuiden van ons land zijn niet alleen in de

⁶ Gemeente Archief Kerkrade (GAK), Archief Kerkrade 1795-1946, inv.nr. 4769, 'Proces-verbaal'.

⁷ *Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting. Bijlage: Gebieden* (Den Haag 1999) 33, 27-28 en 97-98.

vorm van concrete objecten in het landschap herkenbaar, maar zij manifesteren zich ook in andere bereiken. Vooral in de periode 1914-1992, van het begin van de Eerste Wereldoorlog tot aan de opheffing van de Europese binnengrenzen, was er duidelijk sprake van een fysieke grens in de vorm van prikkeldraad, wachttorens, slagbomen, hekken en de reeds langer aanwezige grenspalen die in de Franse Tijd de oude grenstekens hadden vervangen. Tegenwoordig is de grens in zijn fysieke vorm nog slechts her en der als monument aanwezig: gerestaureerde douanehuisjes, een opgetuigde slagboom of een vergeten grensbord. In cultureel opzicht is de grens echter nog altijd voelbaar door verschillen in taal, gewoontes, architectuur, enzovoort. De rijksgrens tussen Kerkrade in Zuidoost-Limburg en het Duitse Herzogenrath is een voorbeeld van zo'n grens. Het gebied wordt niet genoemd in de Nota Belvedere. Het bevat vanuit cultuurhistorisch oogpunt als optelsom van archeologische, historisch-geografische en bouw-architectonische waarden blijkbaar te weinig elementen om hoog te scoren op de prioriteitenlijst. Het hier geselecteerde grenslandschap is echter voor het te voeren betoog wel degelijk interessant.⁸

In dit artikel wordt niet beoogd grenzen te nomineren als 'vergeten objecten van de cultuurhistorie', hoewel daar niets op tegen zou zijn. Evenmin is het de bedoeling een pleidooi te houden om de voormalige Limburgse mijnstreek te verheffen tot Belvedere-gebied, hoewel ook daar geen bezwaar tegen kan worden gemaakt. Wellicht draagt dit artikel ertoe bij dat er meer erkenning komt voor de waarde van grenslandschappen in het algemeen. Voorop staat echter een kritische beschouwing over de nota. Dat betekent geenszins dat de doelstellingen in de nota overbodig zouden zijn.⁹ Ze bevat zeker voorstellen die ondersteuning verdienen. Dit betoog wil slechts laten zien dat historici relevante kennis kunnen bieden voor de verdere ontwikkeling van de in de Nota Belvedere aangedragen perspectieven. Het verleden ('past') kan in twee vormen worden ge(re)construeerd, als geschiedenis ('history') en als erfgoed ('heritage').¹⁰ 'Geschiedenis' verwijst naar de poging om het verleden als samenhangend proces te (re)construeren, met alle beperkingen die daarbij gelden. Dit gebeurt hoofdzakelijk door historici. Bij die (re)constructie worden allerlei regels en conventies in acht genomen, zoals bronnenkritiek en theoretische reflecties. Deze bepalen hoe de gegevens worden verzameld en geordend, en of er een 'wetenschappelijk verantwoord' geschiedverhaal ontstaat.

Daarnaast kennen we het verleden zoals dat in de vorm van erfgoed tot ons

⁸ M.N.B. Kockelkoren, 'Kerkrade-grensgemeente (1916-1991)', *Zuid-Limburger* 8-6-1991; J. Brassée en M. Kockelkoren, 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg en hun grenzen', in: R. Braad (red.), *Ach lieve tijd. Twintig eeuwen Mijnstreek* (Zwolle 1995) 320-344; L. Augustus, J. Driessen en L. Schaeps, *200 Jaar steenwegen in Kerkrade en Herzogenrath* (Kerkrade 1986); N. Ehlers schrijft een proefschrift over de grens. Zij probeert wel beide perspectieven te problematiseren. Zie in dezen ook: N. Ehlers, 'De "Muur" van Kerkrade. De geschiedenis van een straat', *Geografie. Vaktijdschrift voor geografen*, afl. 6, 9 (2000) 5-7.

⁹ Zie in dezen de sterk afwijzende reactie van: K. Bosma, 'Vraagtekens bij de nota Belvedere', *Archis*, afl. 10, 14 (1999) 72-74.

¹⁰ D. Lowenthal, *The heritage crusade and the spoils of history* (Cambridge 1988).

Bewoners van de Nieuwstraat/ Neustrasse met de Duitse douaniers (links) en de Nederlandse douaniers (rechts), september 1914. Foto, collectie Gemeentearchief Kerkrade.

komt. Te denken valt aan egodocumenten, familieverhalen bij de haard, oudheidkundige voorwerpen in het museum en verkleedpartijen in historische kostuums. Hieronder vallen ook de fysieke landschapselementen die in de Nota Belvedere worden voorgesteld als te conserveren cultuurhistorische objecten. Deze vormen van reconstructie van het verleden zijn aan andere regels onderworpen dan de historisch-wetenschappelijke. Ze zijn meestal ingebed in een actuele sociale praktijk, onder meer in de eigentijdse verbeelding van het verleden bij musea. In de museale praktijk is een sterke nadruk komen te liggen op vorm en beleving. Het verleden moet als het ware als een illusie worden ondergaan. Musea moeten de concurrentie aangaan met andere vrijetijdsbestedingen in pretparken en op televisie. Om zich in dat netwerk te kunnen positioneren, maken zij het verleden dienstbaar aan populaire presentatievormen die hun eigen wetten en normen kennen.

Het gaat in dit artikel niet om de vraag of de ene benadering grotere aanspraak kan maken op legitimiteit dan de ander. In de woorden van D. Lowenthal kunnen we slechts constateren: 'Viewed as history, the past is a foreign country; viewed as heritage, it is highly familiar.'¹¹ Hier staat het geschiedverhaal centraal en niet het erfgoed.

Grenzen, landschap en identiteit

De grensdoorlaten aan beide uiteinden van de ruim anderhalve kilometer lange Nieuwstraat/Neustrasse in Kerkrade en Herzogenrath zijn verdwenen. Aan de

¹¹ Ibidem, *The heritage crusade*, 139.

ene kant verhindert het Eurode Business Centre (EBC) de doorgang, aan de andere wordt het gemotoriseerde verkeer door twee strategisch geplaatste hekjes in een andere richting geleid. Alleen het straatnaambordje *Am Zollhaus* herinnert bij de nieuwe doorgaande weg nog aan de situatie van zo'n dertig jaar geleden. Toen was de passant genoodzaakt langs een van beide douaneposten te gaan, want op de as van de straat stond een robuust hek van harmonicagaas.

Grenspaal 229 bevindt zich aan de zuidzijde van dit stukje rijksgrens.¹² Hier was vroeger de grensovergang Bleijerheide. De Nieuwstraat/Neustrasse strekt zich vanaf dit punt een kleine anderhalve kilometer noordwaarts uit en maakt bij rijksgrenspaal 230 een knik in noordoostelijke richting. Ze splitst zich op deze plek in tweeën. In westelijke richting leidt de Holzstraat naar de stadskern van Kerkrade. Wie de andere weg volgt, komt na driehonderd meter bij rijksgrenspaal 232. Daar bevond zich vroeger de grensovergang Herzogenrath, genoemd naar de Duitse plaats in het nabijgelegen Wormdal. Dit laatste gedeelte staat aan Duitse zijde bekend als Aachenerstrasse, terwijl het in Nederland als een doorlopende weg wordt beschouwd en dus Nieuwstraat heet.

Het 'Ijzeren Gordijn', zo werd het hek van harmonicagaas cynisch genoemd, net zoals de grens tussen West- en Oost-Europa gedurende de Koude Oorlog. Het werd in 1956 door de Nederlandse autoriteiten geplaatst en verving een prikkeldraadversperring die door de Duitsers gedurende de bezettingsjaren was opgetrokken. Anno 2002 behoort het ijzeren gordijn aan de Nieuwstraat tot het verleden. Onder de naam Eurode ondernemen de gemeenten Kerkrade en Herzogenrath tegenwoordig pogingen om de eenheid zoals die vóór 1815 bestond te herstellen.¹³ In dat jaar werden beide gemeenschappen gescheiden door de Europese mogendheden die op het Congres van Wenen de nationale grenzen in Europa opnieuw vaststelden. Het Land van 's-Hertogenrade - ook wel aangeduid als het Land van Rode - veranderde in de twee eeuwen daarna in een *grenslandschap*, een landschap in twee of meer delen die als gevolg van een grensscheiding zowel een gemeenschappelijke als een onafhankelijke ontwikkeling kennen. De verschillen worden mede bepaald door politieke, culturele en economische sturing vanuit andere centra. In het geval van Herzogenrath gebeurde dat vanuit Berlijn (na de Tweede Wereldoorlog tot 1999 vanuit Bonn) en in Kerkrade vanuit Den Haag. Grenslandschappen hoeven zich niet per se alleen te bevinden in het overgangsgebied van twee nationale staten. Ze kunnen ook voorkomen tussen twee dorpen of streken. Omwille van de duidelijkheid wordt in dit artikel slechts ingegaan op de zuidelijke rijksgrens van Nederland.

Met het begrip grens is vrijwel onlosmakelijk een besef van identiteit verbonden. Zowel langs denkbeeldige als concrete grenzen kan aan weerszijden

¹² De nummering van de grenspalen bestaat uit twee reeksen. De eerste reeks (1-862) loopt vanaf het oude drielandenpunt Frankrijk/Luxemburg/Pruisen tot aan Drieland in de gemeenten Losser en Gronau. De tweede reeks (1-203) begint op dit punt en loopt verder noordwaarts tot aan de Dollard.

¹³ Zie in dezen: *Eurode. Samenwerking tussen de grensgemeenten Kerkrade en Herzogenrath. Ruimtelijk basisplan Kerkrade/Herzogenrath* (Vught/Köln 1991).

De dubbele prikkeldraadversperring diende om het smokkelen tegen te gaan. Foto, collectie Gemeentearchief Kerkrade.

een zogenaamd 'wij-zij gevoel' ontstaan. Op nationaal niveau is dat evident, maar ook tussen provincies, steden, dorpen, wijken en buurten doet zich dit voor. Over wat die identiteit nu precies inhoudt en hoe ze tot stand komt zal verderop in dit verhaal worden ingegaan. Hier wordt slechts vermeld dat 'wij' en 'zij' in identiteitsconstructies samenhangen: de inhoud van het 'wij' wordt (mede) bepaald door die van het 'zij'.¹⁴ De grens die beide groepen scheidt, zowel in mentale als in landschappelijke zin, is tevens voorwaarde voor hun verbinding. Sommige auteurs noemen dit een paradox in het landschap. De grens functioneert als brug voor menselijk verkeer omdat ze tegelijkertijd ook een barrière is.¹⁵ In die zin vormen grenslandschappen een eenheid.

Voorgeschiedenis van een grens

De bestuurders van Kerkrade en Herzogenrath zouden graag terugkeren naar een situatie die lijkt op die van vóór 1815. Toen maakten beide plaatsen deel uit

¹⁴ E.H. Karel, *Grenzen in Drenthe. Vier historische beschouwingen over scheidslijnen in cultuur en landschap* (Assen 2000) 98-131.

¹⁵ A. Knotter, 'Paradoxen van de grens. Ongelijke ontwikkelingen, grensoverschrijdende mobiliteit en de vergelijkende geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 46 (2001) 159-174.

van het Land van 's-Hertogenrade en vormden ze een culturele en bestuurlijke eenheid. Als voormalig Bourgondisch territoire (sedert 1396) ressorteerde het Land van 's-Hertogenrade na 1555 nog enige tijd onder de koning van Spanje. Maar gedurende de Tachtigjarige Oorlog raakte het verscheurd in Spaanse en Staatse gebieden. In 1661 werden deze door het 'Partagetractaat Landen van Overmaas' verdeeld tussen het koninkrijk Spanje en de jonge Republiek. Kerkrade en Herzogenrath bleven onder de Spaanse kroon, maar naburige dorpen werden 'Staats'. Die behoorden toe aan de Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden. In 1715, na de Oostenrijkse successieoorlogen, werd het gezag over de Spaanse gebieden overgedragen aan het Habsburgse koningshuis van Oostenrijk.

Twee eeuwen was het gebied regelmatig het toneel van oorlog, plundering en vooral verscheurdheid. Omstreeks 1700 kon iemand uit het Land van 's-Hertogenrade gemakkelijk een zestal landsgrenzen overschrijden zonder dat er iets te merken viel van grote verschillen in het landschap of in de mentaliteit van de bevolking.¹⁶ In tijden van vrede poogden de successievelijke vorsten en leenheren de economische activiteit te bevorderen. Eén van hun initiatieven betrof de aanleg van een verharde weg tussen Aken en Geilenkirchen. Als onderdeel van het project werd ook een gedeelte in het Land van Rode verhard, namelijk de latere Nieuwstraat, een verbastering van Neu Straß ter onderscheiding van het meer oostelijk gelegen gehucht Straß. Dit gebeurde in opdracht van de abdij Kloosterrade, die daartoe toestemming had verkregen van de Oostenrijkse keizer Jozef II (1783). In september 1786 werd de weg in gebruik genomen.¹⁷ Hij was onder andere van belang voor de afvoer van steenkolen, waarvoor ook de gelijktijdig aangelegde weg van de Nieuwstraat richting Heerlen en Maastricht, dwars door de dorpskom van Kerkrade, dienst deed.

Nauwelijks acht jaar later trokken de Franse troepen het gebied binnen en brachten Kerkrade en Herzogenrath voor nagenoeg twee decennia onder hun heerschappij. De wegen en tollens die in Neu Straß waren aangelegd, gingen van de abdij over in staatshanden. Dat bleef zo gedurende de Franse Tijd. Na de val van Napoleon werd in 1815 door de overwinnaars besloten om beide gemeenten te scheiden in een Nederlands en een Pruisisch gebied. De bestuurders van het toenmalige kanton Rolduc (Kerkrade, Eygelshoven, Simpelveld en Rimburg) en de schepenen van Herzogenrath protesteerden fel tegen de splitsing. Zij pleitten voor handhaving van de eenheid en aansluiting bij *les autres belges*.¹⁸ Geholpen heeft het niet. Wie de tekst van het verdrag bestudeert, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat er sprake is geweest van een koehandel, waarbij totaal geen rekening werd gehouden met de lokale bevolking.¹⁹

Na de scheiding begon de geschiedenis van een bijzonder stukje rijksgrens.

¹⁶ R.J. Herpers, 'Eenheid en scheiding', in: R.J. Herpers (red.), *Kerkrade van dorp naar stad 1816-1998* (Kerkrade 1998) 7-128, aldaar 14.

¹⁷ Augustus, Driessen en Schaeps, *200 Jaar steenwegen*, 5.

¹⁸ Herpers, 'Eenheid en scheiding', 20.

¹⁹ Brassée e.a., 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg', 323.

Duitse douaniers bewaken het huis van de burgemeester van Kerkrade tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914. Foto, collectie Gemeentearchief Kerkrade.

Hoewel aanvankelijk was voorgesteld om de grens langs het riviertje de Worm te laten lopen, werd bij het Verdrag van Aken (26 juni 1816) besloten om een uitzondering te maken voor het gedeelte van de verharde Nieuwstraat. Pruisen zag een militair - en wellicht ook een economisch - belang in de weg Aken-Geilenkirchen en wenste die helemaal in te lijven. Het tracé bij Kerkrade was dus in volle eigendom van de Pruisische koning. De grens liep aan de westzijde naast de verharde weg. In ruil gaf de Pruisische staat haar aanspraken op de Domaniale Mijn en de daarbijbehorende exploitatieconcessies op.²⁰ De grens van de mijnconcessies liep echter door tot aan de Worm, wat overeenkwam met een oppervlakte van ongeveer honderddertig hectare. De staatkundige grens in het bovengrondse landschap viel dus niet samen met de economische grens ondergronds. Culturele grenzen, zoals een taalgrens, waren toen nog niet aanwezig.

Identificering

In de Belvedere-nota wordt het begrip identiteit vooral gepresenteerd als cultuurhistorische of culturele identiteit. De nota stelt dat cultuurhistorische kwaliteiten bewoners van een dorp, streek of regio een gevoel van eigenheid verschaffen.²¹ De Limburgse heuvels, de essen in Oost-Nederland, de versterkin-

²⁰ G.H.A. Venner, 'Het ontstaan van de oostelijke rijksgrens van Limburg in regionaal perspectief', in: G.W.G. van Bree e.a. (red.), *Van der Nyersen upwaert. Een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs. M.K.J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg* (Maastricht 1981) 269-288, aldaar 285.

²¹ *Belvedere. Beleidsnota*, 10-11.

gen in de Hollandse Waterlinie, geven het landschap een specifiek karakter dat door de inwoners als 'eigen' kan worden ervaren. Het begrip identiteit is echter niet onproblematisch. In historische kring heeft het vooral de laatste twee decennia opgang gemaakt. Maar nog steeds wordt identiteit zelden omschreven en wordt verondersteld dat het begrip vanzelf spreekt. De samenstellers van de Nota Belvedere lijken het begrip cultuurhistorische identiteit gelijk te stellen met karakteristiek landschap.

De historicus W. Frijhoff liet reeds begin jaren negentig zien dat een en ander minder eenvoudig is. Hij poneerde dat er meervoudige identiteiten bestaan en dat er een relatie is tussen identiteit en identiteitsbesef. Identiteit ontstaat volgens hem door voortdurende 'interactie tussen het groepsbeeld en de praxis van het individueel en maatschappelijk handelen'; identiteitsbesef is de perceptie daarvan. Door te verwijzen naar het handelen stelt Frijhoff dat identiteit meer is dan alleen verbeelding. Verbeelding, benoeming en herkenning worden door hem gezien als de drie basisoperaties van identiteitsbesef.²² We kunnen het ook anders formuleren. Hiervoor werd reeds betoogd dat objecten geen betekenis (identiteit) van zichzelf hebben, maar dat die geconstrueerd wordt. Identiteiten ontstaan door naamgeving en benoeming van materiële en immateriële objecten. Dat wordt duidelijk wanneer we ons voorstellen dat de betekenis van een hek transformeert naar die van een grens. Aan die transformatie ligt wat Frijhoff noemt de 'praxis van het individueel en maatschappelijk handelen' ten grondslag. Het hek doet uit zichzelf niets, maar de mensen daaromheen veranderen zijn identiteit door er een betekenis - in dit geval die van 'grens' - aan te geven. De wijze waarop wij de inhoud van identiteiten construeren en hoe we ons die eigen maken is het gebied dat Frijhoff aanduidt met identiteitsbesef. Om het procesmatige karakter aan te duiden, spreken we hier liever van identificering. Identificering is het complexe proces van wederzijdse beïnvloeding van identiteit en identiteitsbesef, dat wil zeggen het terrein van de constructie, benoeming en de (h)erkenning van zowel concrete als abstracte objecten.

In de Nota Belvedere is sprake van een enkelvoudige benadering van identiteit, namelijk die van de mens in zijn landschappelijke ruimte. Maar de mens functioneert in meer ruimtes tegelijk en niet alleen in de fysiek tastbare. Sociale, culturele, economische 'ruimtes' zijn evengoed een realiteit als het landschap. En aan die ruimtes ontlenen mensen ook, wellicht zelfs veel meer, identiteiten. De fysieke grenzen in het landschap worden als het ware overlapt door de sociale, die van taal en cultuur, enzovoort. Ze vallen geenszins samen, en zijn soms zelfs tegenstrijdig. Bovendien heeft het landschap als entiteit evenmin een identiteit van zichzelf, maar slechts die welke eraan wordt toegekend. Perspectief en standpunt bepalen welke identiteit men op een bepaald moment kiest of krijgt

²² W. Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 107 (1992) 614-634, aldaar 614.

Nieuwstraat, graafwerkzaamheden ten behoeve van de grensafscheiding, 1939. Foto, collectie Gemeentearchief Kerkrade.

toebedeeld. Zo hebben de inwoners van Kerkrade door de tijd heen de keus gehad tussen verschillende vormen van identificering die niet noodzakelijkerwijs hoefden te convergeren of samen te hangen. Dit kan eenvoudig worden getoond aan de hand van de relletjes die een tijdlang gedurende de jaren negentig van de twintigste eeuw aan de Nieuwstraat/Neustrasse ontstonden na voetbalwedstrijden tussen Oranje en de 'deutsche Mannschaft'. Waarom bekogelden voetbalsupporters elkaar (en de politie) met stenen? Was de fusie van beide gemeenten dan slechts een wens die leefde op bestuurlijk niveau? Men mag gerust aannemen dat, ondanks de stenen, de wens tot samengaan een breder draagvlak had (en heeft) onder de bevolking. Het feit dat twee groepen tegenover elkaar stonden na de wedstrijden duidt op een tegenstelling die zich in een geheel andere mentale 'ruimte' afspeelt als die van de 'eeuwenoude verbondenheid' tussen de inwoners van Herzogenrath en Kerkrade. Het gaat hier om identiteiten die ontleend worden aan een antagonisme in 'voetballand', niet aan de dagelijkse leefomgeving.

De Neustrasse/Nieuwstraat in de negentiende eeuw

Identificering met betrekking tot de grens bij de Neustrasse ontbreekt vóór 1815, simpelweg omdat er geen grens was. Daardoor wordt het interessant na te gaan hoe zij in de loop van de daaropvolgende twee eeuwen in de dorps- en volkscul-

tuur is opgenomen en geïntegreerd. Men begon als het ware met 'een schone lei', dat wil zeggen dat de lokale rijksgrens in het begin voor de bevolking inhoudsloos en betekenisloos was en dat zij pas daarna betekenis heeft gekregen.

Vermoedelijk bestond er aanvankelijk verzet tegen de scheiding in het Land van Rode. Zo maakte de Commissaris van het Arrondissement Maastricht in 1819 tegenover de schout (burgemeester) van Kerkrade nog gewag van 'ontvoerde' en 'vernieldde' grenspalen.²³ Het moedwillig weghalen, omverwerpen en vernielen van grenstekens is al eeuwenlang overal een teken van onvrede met een getrokken scheidslijn. Tot januari 1822 werd er onderhandeld over de verdeling van gemeenschappelijke eigendommen. Op private eigendommen had de scheiding minder invloed. Boeren exploiteerden nog decennialang landbouwgronden aan de andere zijde van de grens. Evenmin veranderden de contacten tussen familieleden aan beide zijden. Ook het economische verkeer ging normaal door, hoewel sommige producten als gevolg van nieuwe douanebarrières bijzonder populaire smokkelwaar werden. Van een fysieke scheiding tussen beide gemeenten, zoals die in de twintigste eeuw zo nadrukkelijk aanwezig was, kon men toentertijd echter nog niet spreken. Duits geld werd geaccepteerd door handelaren, maar ook de Heerlense Oranje Nassau-mijnen betaalden tot aan de Eerste Wereldoorlog de salarissen in pfenningen, grosschen en marken uit.²⁴ In sommige parochies aan Nederlandse zijde bleef men in de kerk Duits preken.²⁵ Hoewel gelovigen als gevolg van de grens nu tot een andere kerkparochie behoorden, beïnvloedde dat hun kerkgang niet. Bewoners van vlak over de grens bezochten nog steeds de kerk van Bleijerheide, omdat die dichterbij was gelegen dan de eigen gebedsplaats en de daarbij behorende Bleijerheidense parochiebibliotheek bevatte tot 1914 meer Duitstalige dan Nederlandstalige boeken. Overigens was het in het protestantse Noorden net andersom. Tot 1914 was daar in sommige Duitse grensgebieden Nederlands de 'kerktaal'.²⁶

Gedurende de Belgische Opstand (1830-1839) schaarden veel Limburgse gemeenten zich aan de zijde van de opstandelingen. De identificatie met de Belgen was wellicht aan de westzijde van Limburg groter dan in het oostelijk gebied. Maar ook in Zuidoost-Limburg moet men die gevoelens niet onderschatten. De sympathie voor de opstand werd mede ingegeven door de weerstand tegen het verplicht stellen van de Nederlandse taal in 1823. Tot die tijd werd ook in de officiële correspondentie Nederlands, Duits en Frans gebruikt, een enkele keer zelfs door elkaar. Het staatkundig lot van Limburg werd in 1839 bezegeld. In dat jaar werd het gewest definitief als Hertogdom Limburg inge-

²³ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv.nr. 313.

²⁴ Brassée e.a., 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg', 325.

²⁵ Ibidem.

²⁶ M. Smid, 'Von der Anfängen des Pietismus im 17. Jahrhundert bis zur Erweckung und Kirchenspaltung im 19. Jahrhundert beiderseits der Grenze', in: O.S. Knottnerus e.a. (red.), *Rondom Eems en Dollard. Historische verkenningen in het grensgebied van Noordoost-Nederland en Noordwest-Duitsland* (Groningen/Leer 1992) 202-217.

voegd in het staatkundig verband van Nederland. Ondanks de scheiding bleef de bevolking van zowel Kerkrade als Herzogenrath haar identiteit ontlenen aan de oude situatie. In 1841 was de vaderlandse driekleur, het nationale symbool bij uitstek, nog niet aanwezig op het Kerkraadse gemeentehuis. De burgemeester liet de commissaris van het district Maastricht weten dat de gemeente nooit, ook niet tijdens de Belgische Opstand, over een vlag had beschikt en evenmin van plan was er een aan te schaffen.²⁷ Ook omstreeks 1870 was de vernederlandsing van Limburg nog lang geen feit. De Hollandse dominee J. Craandijk, die in de jaren zeventig van de negentiende eeuw al wandelend het Koninkrijk doorkruiste, was in hoge mate verwonderd over de provincie en schreef dat hij zich soms zozeer in het buitenland waande dat hij eraan herinnerd moest worden onder landgenoten te zijn.²⁸

Wat Limburg en Holland misten was een gemeenschappelijke geschiedenis. Kerkrade en Herzogenrath vielen in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw onder wisselende heerschappij. Omstreeks 1800 had de doorsnee inwoner van oostelijk Zuid-Limburg binnen een periode van vijftig jaar vijf keer een andere 'nationaliteit' gehad.²⁹ Voor een boerengemeenschap (met de daarbij behorende boerenidentiteit) maakten dergelijke wisselingen van de macht weinig uit. De lokale gemeenschappen bleven in het algemeen naar binnen gericht. De instroom van buitenstaanders was relatief gering. Dat veranderde rigoureuus aan het einde van de negentiende eeuw, toen de al bestaande steenkoolmijnen-exploitatie uitgroeide tot de belangrijkste economische activiteit. Het boerenschap veranderde daardoor geleidelijk in een modern industrieel landschap.

Mijnwerkersidentiteit

In het Wormdal werden sedert de Middeleeuwen steenkolen gedolven. Aanvankelijk in de vorm van dagbouw, later toen het technisch vermogen groeide ook ondergronds. De abdij Kloosterrade bezat vóór 1800 als eigenaar van grote delen van de grond veel exploitatierechten in de steenkoolwinning. In de loop van de tijd wist zij ook de particuliere exploitanten aan zich te binden. Nadat de Fransen in 1794 het gebied in bezit hadden genomen, kwamen de abdijsmijnen onder administratie van de *mines domaniales* (*domeinen*). Vandaar de latere naam Domaniale Mijn. Behalve deze mijn waren er in de negentiende eeuw ook andere, zoals de mijn Neu-Prick. Aan Pruisische zijde lagen Neu-Voccart, Langenberg (Kohlscheid), Neue Furth (Bardenberg). Sommige mijnen waren ondergronds met elkaar verbonden, maar na de scheiding in 1815-1816 werden deze gangen afgesloten en verzegeld door belastingambtenaren. De

²⁷ GAK, Archief Kerkrade 1797-1945, inv.nr. 1570; Augustus, Driessen en Schaeps, *200 Jaar steenwegen*, 81.

²⁸ Geciteerd in: R. op den Camp, 'Towards one nation: the Province of Limburg and the Dutch Nation during the eighteen-seventies', in: A. Gealema, B. Henkes en H. te Velde (red.), *Images of the Nation. Different meanings of Dutchness 1870-1940* (Amsterdam 1993) 81-105, aldaar 97-101.

²⁹ Brassée e.a., 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg', 326.

Een Duitse soldaat fietst langs de grensafscheiding aan de Duitse zijde van de Nieuwstraat Foto, collectie Gemeentearchief Kerkrade.

omvang van de steenkolenexploitatie was in vergelijking met latere jaren betrekkelijk klein. Pas aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw verzezen overal in oostelijk Zuid-Limburg nieuwe mijnschachten: de Staatsmijnen Wilhelmina (1906), Emma (1912), Hendrik (1917), Maurits (1924), en de particuliere mijnen Oranje Nassau I-IV (1899, 1904, 1914, 1927), Willem-Sophia (1904), Laura (1905) en Julia (1926). Vooral tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen invoer van kolen onmogelijk was, werd de productie opgevoerd.

Over het algemeen voelden boerenzoons zich minder aangetrokken tot de zware ondergrondse mijnarbeid. Dit betekende dat veel mijnwerkers van elders kwamen, waardoor de bevolking zeer snel groeide. In de negentiende eeuw steeg de omvang van de bevolking elke tien jaar met circa vijftien procent, maar in het begin van de twintigste eeuw was dat in sommige decennia meer dan zestig procent!³⁰ De meeste migranten kwamen uit Duitsland, maar men trok ook Oostenrijkers, Polen, immigranten van de Balkan, Italianen, een aanzienlijke groep statelozen, Belgen en Fransen aan.³¹ De nieuwe bevolking was dus

³⁰ Th. L. M. Engelen, 'Van 1.300 zielen naar 50.000 inwoners. Een eerste aanzet tot de demografische analyse van Kerkrade in de periode 1600-1975', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 35 (1990) 1-29, aldaar 13.

³¹ Herpers, 'Eenheid en scheiding', 66.

internationaal samengesteld. In 1924 bezat nagenoeg twintig procent een niet-Nederlandse nationaliteit. In dat opzicht had de mijngemeenschap een uitgesproken internationale, multiculturele identiteit.

De mijnwerkers en hun gezinnen werden de dominante bevolkingsgroep in Kerkrade. Reeds in de negentiende eeuw was een aanzienlijk deel van de bewoners werkzaam in de mijnen; in de twintigste eeuw liep dat op tot meer dan vijftig procent van de werkende bevolking. Daarentegen daalde het aantal landbouwers gestaag. In 1930 was nog slechts zo'n twee procent van de mannelijke bevolking in de landbouw werkzaam.³² Degenen die niet in de landbouw of de mijn werkten, verdienden hun inkomen in de dienstverlenende sector of als middenstanders. Daarmee was Kerkrade de mijnstreek geworden zoals velen zich haar nu nog zullen herinneren. De *kompel* (mijnwerkersidentiteit) bepaalde het straatbeeld in het oude mijnwerkersdorp (dorpsidentiteit), dat veranderde in een stad met een nieuwe stedelijke identiteit. Het van oudsher gesproken Rijnlandse dialect (Duitse taalidentiteit) vermengde zich met het typische mijnwerkersjargon.³³ Toch heeft het lange tijd geduurd alvorens de mijnwerkersidentiteit als cultuurhistorische identiteit werd geaccepteerd. De historicus J. Perry heeft meermalen beschreven hoe de mijnwerkerscultuur vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw werd geïntegreerd in de Limburgse.³⁴ Tot dan was Zuid-Limburg het land van de heuvels en dalen, dorpjes en kastelen, ruïnes en veldkruisen. In de beeldvorming over deze regio was geen mijnschacht te vinden, hoewel die er al eeuwenlang stonden. De folklorist Gerard Lemmens publiceerde voor het eerst in de jaren twintig zijn sagen over mijnwerkers en in 1936 verscheen van zijn hand *Mijnwerkersfolklore in Limburg*. Volgens Perry wilde hij tussen beide culturen een brug slaan: 'Waar het hem om ging was het mijnbedrijf en het mijnwerkersleven te maken tot bouwstenen van een eigen Limburgse volkscultuur en ze daarmee respectabel te maken; Limburg en de mijn met elkaar verzoenen'.³⁵ In de jaren vijftig omstrengelden 'oud' en 'nieuw' elkaar innig. De mijnwerker gold als een van de helden van de naoorlogse wederopbouw. Als symbool daarvan verrees in 1956 op de Markt van Kerkrade een standbeeld van een stoere kompel die met een mijnlamp in zijn handen zelfverzekerd de wereld inkijkt.

Van belang is dat deze mijnwerkersidentiteit grensoverschrijdend was. De vaktaal in Nederlandse en Duitse mijnstreken aan beide zijden van de grens was gelijk. Zodra het bovengrondse landschap werd verlaten en de arbeiders zich naar beneden begaven lijkt er een andere identiteit te domineren. De lotsverbondenheid en de daaruit voortvloeiende identificering werden in belang-

³² Ibidem, 62.

³³ Zie bijvoorbeeld: *Kirchröadsjer Dieksiejoneer* (Kerkrade 1987). De lemmata uit de 'mijnwerkerstaal' zijn hierin met een apart teken (hamer en pikhouweel) aangegeven.

³⁴ J. Perry, 'Limburg kolenland. Een collage van oud en nieuw', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 35 (2000) 65-78; W. Kusters en J. Perry, *Versteende wouden. Mijnen en mijnwerkers in woord en beeld* (Amsterdam 1999).

³⁵ Perry, 'Limburg kolenland', 67.

rijke mate bepaald door de bijzondere ondergrondse leefwereld van de kompels. Mijnwerkers verrichtten dezelfde soort arbeid onder dezelfde gevaarlijke omstandigheden. Eén van de kenmerken van de mijnwerkersidentiteit was ook de mannelijkheid van het beroep. Kusters en Perry drukten in hun boek *Versteende Wouden* een foto af uit het blad *Steenkool*, gemaakt naar aanleiding van het carnavalsfeest in 1946. De foto toont een lachende, jonge vrouw in mijnwerkerskleren met een masker half voor haar gezicht.³⁶ De afgebeelde, speelse identiteitwisseling benadrukt dat het mijnbedrijf bij uitstek een mannenwereld was. In het echte leven was de rolverdeling beduidend anders. Behalve op het kantoor kwam men in de mijnen nauwelijks vrouwen tegen. In de mijnwerkerscultuur wordt de rol van de vrouw vooral beschreven als die van huisvrouw en moeder.³⁷ Ze moest voor haar man en zonen die in de mijn het brood verdienden dag en nacht klaar staan en de gezelligheid thuis waarborgen. De vrouw werd geacht haar identiteit te ontlenuen aan haar rol van verzorgster. Binnen de mijnwerkerscultuur bestonden er dus ook door gender bepaalde identiteiten.

Nieuwstraat/Neustrasse: tot 1918

De grens aan de Nieuwstraat veranderde in de eerste helft van de twintigste eeuw langzaam van karakter. Omstreeks 1900 had de Domaniale Mijn langs de Nieuwstraat een groot aantal ambtenarenwoningen gebouwd. De voortuinen daarvan vormden de grens met Duitsland. Aan Duitse zijde liep sedert 1902 de trambaan van Herzogenrath naar Aken, waarvan de Kerkradenaren ook gebruik maakten. De Eerste Wereldoorlog veranderde de verhouding in de grensstreken tussen Duitsland en Nederland definitief. Dit had te maken met de oorlogssituatie, waarin Nederland neutraal bleef, maar ook met nationalistische gevoelens en identiteiten die juist in deze periode in de grensstreken werden versterkt. Aan deze zijde werd men Nederlands en aan gene zijde Duits. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verscheen er in 1915 langs de Nederlandse huizen prikkeldraad die de aanwezigheid van de grens visueel accentueerde, maar vooral smokkel, spionage en desertie moest bemoeilijken. Later verplaatsten de Duitse autoriteiten de versperring naar het midden van de weg. Om de Nederlandse neutraliteit te benadrukken werd er aan Nederlandse zijde eveneens een prikkeldraadversperring opgetrokken.

Na de oorlog ontstonden er sterke Belgische verlangens om Zuid-Limburg te annexeren. Maar (katholiek) Limburg wilde in deze periode juist in politiek en cultureel opzicht meer integreren in Nederland. Dit leidde ertoe dat de gemeenteraad van Kerkrade op 20 december 1918 een motie aannam, waarin zij afhankelijkheid betuigde aan vorstin en vaderland.³⁸ In maart 1919 bracht

³⁶ Kusters en Perry, *Versteende wouden*, 113.

³⁷ L. Kreukels, *Kolen en kompels: de geschiedenis van de Nederlandse mijnwerkers* (Amsterdam 1986) 139.

³⁸ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv.nr. 4768, 'Motie gemeenteraad 20-12-1918'.

koningin Wilhelmina een bezoek aan Zuid-Limburg. Of de Kerkraadse gemeenteraad met zijn motie de gevoelens van de hele bevolking vertegenwoordigde, blijft de vraag. In 1927 ontstond er onrust bij de autoriteiten toen her en der pamfletten opdoken, waarin Belgische annexionisten de aansluiting van Limburg bij hun land bepleitten.³⁹ Het bleek een storm in een glas water te zijn, maar de paniek bij de gezagsdrager tekent hun onzekerheid. Limburg was wel degelijk 'Nederlands' geworden.

Integratie

Een aanzienlijk deel van de Kerkraadse bevolking was afkomstig uit Duitsland. Het aantal buitenlanders (dus exclusief genaturaliseerden) in de Limburgse mijnen varieerde in de periode 1909-1949 tussen de 10 en 30 procent van het totaal aantal werknemers.⁴⁰ Kijkt men naar de geboorteplaats, dan blijkt volgens een steekproef in de periode 1907-1929 circa 40 procent van de personeelsleden van de Domaniale Mijn in Zuidoost-Limburg te zijn geboren, terwijl 30 tot 36 procent hun wieg in Duitsland had staan.⁴¹ De groei van de mijnen veroorzaakte een behoefte aan nieuwe arbeidskrachten en in Duitsland was het potentieel mijnwerkers groter dan in Nederland. Overigens betrof het een zeer divers samengestelde groep. Veel Polen en andere Oost-Europeanen trokken eerst naar Duitsland alvorens naar Nederland te komen. Dat in 1914 velen van hen hun heil zochten in Kerkrade om aan de Duitse dienstplicht en oorlog te ontsnappen, is verklaarbaar. Maar wat intrigeert is, dat er vervolgens bij deze 'internationale gemeenschap' een proces van integratie ontstond, zowel op lokaal niveau als in de nationale staat.

P. Brassé en W. van Schelven die onderzoek deden naar Poolse, Italiaanse en Joegoslavische mijnwerkers, concludeerden dat er sedert hun komst in de eerste helft van de twintigste eeuw sprake is geweest van een assimilatieproces. Vooral de directe nakomelingen van de eerste generatie immigranten pasten zich vrijwel volledig aan. Iets soortgelijks constateert A. Versteegh. Zij vergeleek de integratie van Polen in de Duitse, Nederlandse en Belgische mijnstroken in de jaren twintig van de twintigste eeuw en concludeerde dat de aanpassing in Nederland makkelijker verliep dan in de buurlanden, hoewel Polen ook in de Nederlandse mijnstreek nog lange tijd als 'buitenstaan-

³⁹ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv.nr. 4768. De tekst luidde: 'Limburgers, de Belgen hebben U niet vergeten. Laat ons in alle vrijheid, als broeders onder elkander eene vereeniging tussen België en Limburg afspreken. De Toekomst en de voorspoed van Maastricht en de vrije provincie hangen van deze vereeniging af'. De pamfletten werden met een vliegtuig gedropt boven Maastricht. Volgens een verklaring van hun ouders namen Kerkraadse kinderen op familiebezoek deze pamfletten mee. Toen zij thuisgekomen 'postbode' gingen spelen, belandden ze in de brievenbus van anderen.

⁴⁰ P. Brassé en W. van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten. Drie generaties Polen, Slovenen, Italianen in Heerlen* ('s-Gravenhage 1980) II-1. A. Korres, 'Historische interacties in de Euregio Maas-Rijn: migratiestromen in een grensgebied', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 47 (2002) 7-26, aldaar 20.

⁴¹ *Ibidem*, 21.

ders' werden ervaren.⁴² 'Pollak' (Pool) was in Kerkrade de gangbare uitdrukking voor vreemde snuiter. Volgens Brassé en Van Schelven werd het assimilatieproces bevorderd door het gemeenschappelijke katholieke geloof en de Duitse taalbeheersing van de Polen. Duits was voor de oorlog op z'n minst de tweede gesproken taal in Kerkrade. Maar ook de selectie van arbeiders in de crisisjaren bevorderde de integratie. Geschoolde buitenlanders, hard werkende Polen en mijnwerkers met een Nederlandse vrouw mochten blijven. De anderen werden als rechtelozen de grens overgezet.⁴³ Het aantal huwelijken van Polen met (genaturaliseerde) Nederlanders was in vergelijking met elders hoog. Versteegh berekende dat voor het nabijgelegen Heerlen op zo'n 43,8 procent, in het Belgische Genk was dat nog geen 10 procent.⁴⁴ Hier geldt dat de integratie en identificatie met de Nederlanders mede verliep via de Nederlandse vrouwen. De Poolse mijnwerkers in Zuid-Limburg trokken zich bovendien minder sterk in een eigen verenigingsleven terug dan in België en Duitsland. De katholieke kerk speelde daarin een actieve rol. Via het Laurentius-comité organiseerde zij de zielzorg voor buitenlanders.⁴⁵ Ook Brassé en Van Schelven benadrukken de rol van de kerk. Versteegh constateert dat er in Duitsland een veel vijandiger houding ten aanzien van Polen bestond dan in Nederland, hetgeen er op duidt dat de strategie van de kerk effectief was. De verhouding in Kerkrade tot de van oorsprong Duitse immigranten was overigens anders dan tot Italianen, Polen en overige Oost-Europeanen. De eerstgenoemden kwamen van vlak over de grens en de culturele verschillen waren veel geringer.

Op lokaal niveau speelde de mijnwerkersidentiteit een belangrijke rol in de integratie, naast aspecten als geloof, gemengde huwelijken en taal. Op nationaal niveau hing de integratie samen met de specifieke politieke situatie in Nederland. De verzuiling bevorderde dat ook de mijnwerkersbevolking via het katholieke geloof kon opgaan in de nationale staat. De identificering van deze katholieken met de nationale staat verliep via hun zuil.

De Nieuwstraat tijdens het Interbellum

Toen de draadversperringen in het begin van de jaren twintig verdwenen, bloeide de handel weer op. Duitsers, die na de Vrede van Versailles weinig konden kopen in eigen land, haastten zich naar de Nieuwstraat waar de gelegenhedshandel uit de grond schoot. De aankopen moesten vliegenvlug gebeuren omdat de grensbewaking verplicht was hen terug te zenden. De kooplustigen kwamen nooit veel verder dan de grensstraat, zeer tot ongenoegen van de middenstand in het dorp zelf. De lokale neringdoenden zagen met lede ogen hoe de beunhazen aan de Nederlandse kant en de handelaren van Duitse zijde,

⁴² A.P. Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst. De opname van Polen in het Duits, Belgisch en Nederlands mijnbedrijf in de periode 1920-1930* (Hilversum 1994) 297-298.

⁴³ Brassé en Van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*, 232-234.

⁴⁴ Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst*, 264 en 273.

⁴⁵ *Ibidem*, 274.

die een visum hadden omdat ze zogenaamd in de mijnen werkten, hun waren profijtelijk verkochten in de Nieuwstraat.⁴⁶ Zo zou er in 1920 voor zo'n slordige 1,2 miljoen gulden zijn omgezet, voornamelijk aan koffie en sigaretten.⁴⁷ Het College van Burgemeester en Wethouders drong er bij de centrale overheid op aan dat Duitse huisvrouwen van 13.00-16.00 uur op vertoon van een pas ook elders in Kerkrade inkopen mochten doen en stelde zich zo op achter de eigen middenstand.

Hoewel de oorlog voorbij was, werd de rijksgrens steeds nadrukkelijker ervaren. In de ogen van de bevolking bezat de Nieuwstraat echter een 'neutrale' status, in de betekenis van gemeenschappelijk (volks)bezit. Een goed voorbeeld daarvan is de jaarlijkse (Nederlandse) katholieke processie die over de Nieuwstraat/Aachenerstrasse voerde, dus over Duits gebied. Hoewel er praktische redenen zijn aan te voeren waarom deze route werd gevolgd, straalde hij ook uit dat het geloof niets te maken had met deze staatkundige grens. Hoeveel hekken en prikkeldraadversperring er in de loop van de tijd ook gestaan hebben, de Nieuwstraat is door de inwoners in de onmiddellijke nabijheid altijd als neutraal geduid. De identiteit van de grens was voor hen een geheel andere dan die voor de politici en beleidsmakers in Berlijn/Bonn en Den Haag.

Kerkradenaren waren gedurende de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw nog deels op Duitsland gericht. Dat blijkt onder andere uit het lange tijd ontbreken van een officieel carnavalsfeest in de gemeente. Tot in de jaren dertig trokken velen naar het naburige Aken om gedurende drie dagen de bloemetjes buiten te zetten. De viering van 'Vastenaovond' kon lange tijd niet rekenen op de steun van de geestelijke ambtsdragers omdat die in hun ogen zou leiden tot excessen en normvervaging. Pas in de loop van de jaren dertig werd de viering van carnaval in Kerkrade zelf belangrijker. De eerste Prins Carnaval werd er in 1937 gekozen.

De etnologue C. Wijers deed uitgebreid onderzoek naar de betekenis van carnaval en de Limburgse identiteit. Ze constateerde dat de beleving van een gezamenlijke Limburgse identiteit vooral bestaat als de Limburgers worden geconfronteerd met een vreemde omgeving.⁴⁸ Carnaval wordt volgens Wijers gebruikt om het Limburgse zelfbeeld ten opzichte van de rest van Nederland te profileren, net zoals het rooms-katholieke geloof en het dialect.⁴⁹ Door ontzuijing, deconfessionalisering, standaardisering van taal en schaalvergroting boeten katholicisme en dialect in het dagelijks leven aan betekenis in. Bij de constructie van de Limburgse identiteit worden zij daarom juist versterkt. Op lokaal niveau verschuift het 'wij-zij perspectief' naar de plaatselijke omstandigheden. Kerkrade profileert zich vooral ten opzichte van de buurgemeente

⁴⁶ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv.nr. 2852, 'Expresse Brief B&W d.d. 31-1-1924'.

⁴⁷ Augustus, Driessen en Schaeps, *200 Jaar steenwegen*, 90.

⁴⁸ C. Wijers, "In één hand de rozenkrans, in de andere hand een glas bier". De Limburgse identiteit onder de loep', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 45 (2000) 111-133, aldaar 111.

⁴⁹ C. Wijers, *Prinsen en Clowns in het Limburgse Narrenrijk. Het carnaval in Simpelveld en Roermond 1945-1992* (Amsterdam 1995) 355.

Heerlen. Het eigen Kerkraadse carnaval moest in dit geval de lokale Kerkraadse identiteit versterken en de grenzen met de nabije bureu - met name die in Heerlen - accentueren.

De opkomst van het nationaal-socialisme

In dit grenslandschap werd de breuk met het nationaal-socialistische Duitsland in 1933 zeer voelbaar. Nadat de Duitse nationaal-socialisten aan de macht waren gekomen, werd de stemming grimmiger. Aan de Nieuwstraat/Neustrasse vonden er herhaaldelijk kleine en soms ernstige grensincidenten plaats. Een enkele keer vielen er schoten en doden. Er was van vermoedelijk Nederlands communistische zijde agitatie tegen het optreden van Duitse grensbewakers. Vaak handelden de voorvallen om verdenking van smokkelactiviteiten, zoals die ook reeds voor 1933 veelvuldig plaatsvonden.⁵⁰ Zelfs kinderen werden ervan verdacht door hun ouders te zijn aangezet tot smokkel.⁵¹ Maar minstens zo vaak hadden de conflicten een politieke ondertoon: bijvoorbeeld het hiervoor reeds vermelde oppakken van de twee joodse demonstranten, de bloedwraak op een Duitse grensbeambte, de arrestatie door Duitse overheidsdienaren van een verdachte op Nederlandse bodem. Telkens werden er uitgebreide politierapporten opgemaakt voor het Kerkraadse College van Burgemeester en Wethouders en onveranderlijk werd de gang van zaken minutieus uitgetekend op grenskaarten, waarop de grens afwisselend in een rode of groene lijn stond aangegeven.⁵² Elke centimeter telde, zo nauw had men het eerder nooit genomen.

In 1936 bouwden de Duitsers een zogenaamde Umgehungsstrasse (ringweg), waardoor het gemotoriseerde verkeer tussen Aken en Herzogenrath niet langer over de Neustrasse reed. Deze werd voor de grensbewakingstroepen nu eenvoudiger te controleren. Zo kon worden voorkomen dat Duitsers nog ongewenste uitstapjes naar Nederland maakten. Eveneens werd verhinderd dat zij in aanraking kwamen met politiek verzet tegen Hitler aan de Nederlandse zijde van de grens. Maar vooral verdween voor joodse vluchtelingen de betrekkelijk eenvoudige ontsnappingsroute via de tramlijn naar Herzogenrath, die ook stopte aan de Kerkraadse Holzstraat.

Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 plaatsten de Duitsers een 2,5 meter hoge draadversperring langs de grens. Sedert begin jaren twintig was de grens open geweest, maar nu werd ze weer hermetisch afgesloten. Gedurende de bezetting nam in Kerkrade bij velen de weerzin tegen de Duitsers toe. In sommige gezinnen werd in deze periode niet langer het Duits klinkende dialect gesproken, maar stapte men over op het Nederlands. Elke identificering met Duitsland of Duitse symboliek werd direct na de oorlog als ongepast ervaren, maar die weerzin gold niet de directe bureu in

⁵⁰ Kockelkoren, 'Kerkrade-grensgemeente'.

⁵¹ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv.nr. 4769, 'Proces verbaalen'.

⁵² Ibidem.

Muzikale verbroedering. Ingevolge de zondagswet was het in Nederland verboden op zondag muziek ten gehore te brengen op de openbare weg. Als er op zondag een jubileum te vieren was, bracht in plaats van de Kerkradse harmonie de Duitse kapel aan Duitse zijde een muzikale aubade. De Nederlandse muzikanten stonden zwijgend te luisteren aan de Nederlandse zijde van de Nieuwstraat, 6 februari 1952. Foto, collectie Gemeentearchief Kerkrade.

's-Hertogenrade. Daarvoor waren de familie- en vriendschapsbanden aan weerszijden te sterk. Tijdens de carnavalsoptocht in 1946 vlogen de broden over de draadversperring om de hongerende burenen te helpen.⁵³

Nieuwstraat/Neustrasse: 1945-1992

Na het einde van de bezetting werden er in Nederland talloze plannen tot annexatie van Duits territorium gepubliceerd. Het meest vergaande wilde grote delen van Duitsland aan Nederland toevoegen, samen met een deportatie van de daar levende bevolking naar het oosten.⁵⁴ Ook de burgemeester van Kerkrade rapporteerde in 1945 zijn wensen aan de Haagse overheid. Zijn beweegredenen kwamen niet voort uit revanchisme. Hij had in de eerste plaats de veiligheid, 'zedelijkheid en orde', en economische voordelen op het oog. Wat betreft het gebied tussen de grenspalen 229 en 232 wees hij onder meer op de onmogelijkheid om een behoorlijke verkeerssituatie te scheppen. Verder vond hij de smokkeltoestanden oncontroleerbaar. Bovendien konden de landbouwers, als gevolg

⁵³ Kockelkoren, 'Kerkrade-grensgemeente'.

⁵⁴ H. Roest, 'Perikelen rond de Nederlands-Duitse grens (1945-1949)', *Spiegel Historiae*, 24 (1989) 430-436.

van de uitzonderlijke naoorlogse situatie, niet bij hun grond op Duitse zijde komen. Ten slotte vond hij het onacceptabel dat aan de Nederlandse kant mensen op het slecht functionerende Duitse waterleidingnet waren aangesloten. De burgemeester pleitte er daarom voor om de grens tenminste tot achter de spoorweg Herzogenrath-Aken te verleggen. Ook wilde hij de ondergrondse grens wijzigen door mijnconcessies op Duitse zijde te incorporeren. Op deze wijze hoopte hij de levensduur van de Domaniale Mijn en daarmee de bestaanszekerheid voor de Kerkraadse mijnwerkers te verlengen. De burgemeester had ook het oog laten vallen op meer Duitse industrieën, zoals de glasfabriek en de knopenfabriek in Herzogenrath.⁵⁵ Zover is het niet gekomen. Uiteindelijk werd in 1949 bepaald dat de grens naar de as van de weg moest worden verplaatst. De trambaan lag op 65 centimeter van de nieuwe scheiding, zodat er net voldoende ruimte bleef om deze in gebruik te houden. Op 16 juli 1949 tussen 8.00 uur en 14.00 uur vond de definitieve afbakening plaats. Pas op 8 april 1960 werd die in een verdrag met de West-Duitse autoriteiten bekrachtigd.

De naoorlogse grens symboliseerde zich in Kerkrades eigen 'ijzeren gordijn'. Het aanvankelijk metershoge prikkeldraad aan de Nieuwstraat - opgetrokken door de Duitsers in 1939 en na de bevrijding door de geallieerde bezettingsmacht bestendig - werd in 1955/1956 vervangen door een hek van harmonica-gaas. Dat gold ook voor het gedeelte bij de Aachenerstrasse waar het prikkeldraad sedert 1947 verdwenen was. De plaatsing van de nieuwe afscheiding gebeurde niet door de lokale bestuurders, maar op last van de douaneautoriteiten die hiervoor geen toestemming van het gemeentebestuur nodig hadden. De gemeente protesteerde weliswaar in augustus 1955, maar de hoofdinspecteur der Invoerrechten en Accijnzen liet zich niet vermurwen. Hij schreef: 'Uit psychologische overwegingen lijkt het gewenst om niet meer een hekwerk van prikkeldraad, maar een harmonicagaas en dan slechts van geringe hoogte te plaatsen', en hij vervolgde: '... getracht wordt het hekwerk een agressief karakter zoveel mogelijk te onthouden'.⁵⁶ Het verzet tegen de dichting van het gedeelte bij de Aachenerstrasse werd door de KVP'er J. Peters in de Tweede Kamer aan de orde gesteld. Hij stelde over de kwestie kamervragen, waarin hij suggereerde de bestaande toestand te handhaven.⁵⁷ Maar hij vond bij de Haagse overheid geen gehoor. Een hekwerk was (veel) goedkoper dan patrouillerende grensambtenaren.

Er werd een hek geplaatst over de hele lengte van de Nieuwstraat, dus ook het gedeelte dat in de periode van 1947 tot 1955 open was geweest. Het verzet van de lokale autoriteiten tegen plaatsing werd gevoed door de bevolking zelf. Die had er al vaker uiting aan gegeven dat ze de straat nog steeds als 'neutraal' beschouw-

⁵⁵ GAK, Archief Kerkrade 1947-1960, inv.nr. 61, 'Brief burgemeester Kerkrade aan Commissaris van de Koningin Limburg d.d. 20 december 1945'.

⁵⁶ GAK, Archief Kerkrade 1947-1960, inv.nr. 61, 'Brief hoofdinspecteur Invoerrechten aan B&W Kerkrade 4-8-1955'.

⁵⁷ GAK, Archief Kerkrade 1947-1960, inv.nr. 63, 'Krantenknipsels d.d. 31-1-1956 uit Limburgse dag- en weekbladen'.

de, desnoods op een gemakkelijke wijze. In oktober 1953 verbood een nieuwe wet op de zondagsrust vóór 12 uur lawaai te maken dat op tweehonderd meter afstand hoorbaar was. Toen lokale fanfareverenigingen op de gebruikelijke wijze hulde wilden brengen aan een echtpaar dat zijn gouden huwelijk vierde aan de Nieuwstraat moest de muziek zwijgen. Een Duitse fanfare bood uitkomst door aan haar zijde 'auf die Pauke zu hauen'.⁵⁸

De naoorlogse grens veroorzaakte ook een uiteengroeien van de bevolking. Veel autochtonen aan Duitse zijde vertrokken vanwege de verslechterde economische omstandigheden en nieuwelingen, elders uit het land, namen hun plaats in. Het gemeenschappelijke dialect verdween daardoor uit Herzogenrath en handhaafde zich alleen in Kerkrade.⁵⁹ Door het wegtrekken van de oorspronkelijke bevolking groeide ook de sociale en culturele afstand. Van doorslaggevend belang daarin is ongetwijfeld de sluiting van de mijnen geweest. Toen in de loop van de jaren zestig de mijnbouw in Nederland werd weggesaneerd, verdwenen de objecten (mijn-schachten, mijngebouwen) in hoog tempo uit het landschap. In Kerkrade herinnert een gerestaureerde, maar voor deze streek a-typische mijnschacht aan het mijn-verleden, evenals de mijnschachtsymboliek die verwerkt is in het Stadskantoor en het museum Industrion. Wie meer over het mijnlandschap te weten wil komen, moet zijn of haar toevlucht nemen tot de boeken die sedertdien verschenen zijn.

Eurode als nieuwe identiteit

Door het verdwijnen van de mijnindustrie veranderde niet alleen het landschap, maar loste ook een gemeenschappelijke, grensoverschrijdende identificering op. Tegelijkertijd verdween de fysieke grens. Het hekwerk van harmonicagaas heeft het slechts vijftien jaar volgehouden. In 1968 werd het vervangen door een betonrand (leiconblokken) van veertig centimeter hoog.⁶⁰ Vanaf begin jaren zeventig werd het voor Kerkradenaren en inwoners van Herzogenrath die in het bezit waren van een pasje mogelijk om op een aantal plaatsen tussen de leiconblokken de grens over te steken. Er bestonden in deze periode nog grote juridische verkeerstechnische bezwaren om de straat zonder visuele scheiding in te richten.⁶¹ Maar toen de binnengrenzen in 1992 in de Europese Gemeenschap verdwenen konden de leiconblokken vervangen worden door nauwelijks zichtbare zwarte nopjes in de weg. Het streven van beide gemeenten is sindsdien om ook in publiekrechtelijke organisaties samen te werken.⁶² Dit resulteerde onder andere in samenwerking op het

⁵⁸ Brassée e.a., 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg', 340.

⁵⁹ Augustus, Driessen en Schaepe, *200 Jaar steenwegen*, 93.

⁶⁰ R.J. Herpers, 'Epiloog', in: R.J. Herpers (red.), *Kerkrade van dorp naar stad 1816-1998* (Kerkrade 1998) 229-268.

⁶¹ N.J.J. Szalata, *Een weg zonder grens? Internationale problemen van de Nieuwstraat/Neustrasse* (Bilthoven 1994).

⁶² Zie voor de geschiedenis rond deze samenwerking: N. Ehlers, 'Selling the Border. Twin Towns on a Border. The Case of Kerkrade and Herzogenrath. Die Grenze vermarkten. Doppelstädte an einer Grenze. Das Beispiel Kerkrade und Herzogenrath', *Die Erde. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, afl. 1, 133 (2002) 37-54, aldaar 44 e.v.

De bocht in de Nieuwstraat. Aan Duitse zijde rijdt een Volkswagen 'Kever', aan Nederlandse zijde rijst de schachtoren van de Domaniale boven de bebouwing uit. Foto, Wiek Ernst, collectie Gemeentearchief Kerkrade.

gebied van huizenbouw en educatieve projecten op basisscholen. En in een symbolische herinrichting van de Nieuwstraat/Neustrasse.

De Nieuwstraat/Neustrasse lijkt anno 2002 op een gewone straat. Ze is omgevoerd in een 'boulevard'. Aan Duitse zijde zijn de vele lege plekken tussen de oude bebouwing inmiddels opgevuld. Aan Nederlandse zijde is op het voormalig terrein van de Domaniale Mijn in de jaren zeventig een woonwijk verrezen. Aan weerszijden van de weg loopt een fietspad, van de hoofdbaan gescheiden door laag struikgewas. Een zestal minirotondes, die het nieuwe Europese verkeersdenken symboliseren en de passant over de onzichtbare grens voeren, moet de snelheid van het verkeer afremmen. Op één heeft men in het midden een aantal leiconblokken als 'monumentje' laten staan. Een andere herbergt het monument *d'r Knup* (de Knoop), dat samen met de niet bijster originele tekst 'Alle Menschen werden Brüder' het saamhorigheidsgevoel tussen Kerkrade en Herzogenrath moet benadrukken.⁶³ Het is nauwelijks voorstelbaar dat hier een hek ooit de wereld in tweeën splitste. Toch kan men nog steeds een Duitse en Nederlandse zijde ervaren. De architectuur is anders, hoewel de Nederlandse en de Duitse bouwkunst elkaar wel beïnvloed hebben. Ook de wooncultuur lijkt te verschillen. De spreekwoordelijke Duitse orde en netheid zetten zich aan gene zijde ononderbroken voort. Aan Nederlandse zijde laat her en der een huiseigenaar zijn bezit verslonzen. De nummerborden op de auto's verraden nog steeds welke de Duitse en welke de Nederlandse zijde is. Aan de Duitse kant wordt

⁶³ Ehlers, 'De 'Muur' van Kerkrade', 7.

'Hochdeutsch' gesproken, aan de Nederlandse kant overheerst het dialect.

Het is verleidelijk om te veronderstellen dat er met het verdwijnen van de gemeenschappelijke mijnwerkerscultuur in deze streek behoefte ontstond aan nieuwe vormen van gemeenschappelijkheid. Die zouden tot uiting komen in de wens dat de bevolking zich gaat identificeren met Eurode. Volgens de sociaal-geografe Ehlers betreft het vooral een door de overheid wenselijk geachte identiteit.⁶⁴ Die wil van de bijzondere situatie in het grenslandschap gebruikmaken om zich te profileren in economische zin. Het herscheppen van de geschiedschrijving van bovenaf ten behoeve van de promotie van een nieuwe identiteit is echter problematisch.

Grenslandschappen

Wie enkel de fysieke objecten in het landschap als uitgangspunt neemt, kan verzeild raken in een merkwaardig soort geschiedenis. Een mooi voorbeeld daarvan is het boek *Zeeuwsch-Vlaanderen. De geschiedenis van een grensgebied*. Het boek gaat voornamelijk over grensobjecten die de auteur in allerlei denkbare soorten in het Zeeuws landschap heeft gevonden.⁶⁵ Ze worden door hem gecategoriseerd: grensbomen, grenssloten, grensdijken, enzovoort. Grenspalen en stenen nemen een groot gedeelte van het boek in beslag. Zo presenteert hij behalve de rijksgrenspalen ook stenen bij boerderijen, provinciale grenspalen, stoepalen, hekpalen, tiendpalen en nog vele andere. Onmiskenbaar hebben ze alle op de een of andere manier iets met het begrip grens te maken, maar vanuit cultuurhistorisch oogpunt vallen zij niet onder één noemer te vangen. Een tiendpaal heeft betrekking op de inkomsten van abdijen in de Middeleeuwen, terwijl de rijksgrens samenhangt met de nationale staten na 1800. De objectenverzameling suggereert verbanden die in de geschiedenis nooit hebben bestaan. Wat hier mis gaat is, dat in het verhaal de objecten naar elkaar en zichzelf gaan verwijzen omdat ze zich territoriaal bezien in dezelfde geografische ruimte bevinden. In werkelijkheid verwijzen ze naar andere 'ruimtes'.

Aan de hand van het voorbeeld in Kerkrade is getoond dat de grens zich niet alleen in het geografische landschap manifesteert. Er is gewezen op de verschillende ontwikkelingen op taalgebied, de nationale oriëntatie en andere vormen van identiteitsbeleving. Het gebied Kerkrade/Herzogenrath is niet vanzelf grenslandschap geworden. Dat was het gevolg van politieke beslissingen die ver van deze streek werden genomen. Men kan stellen dat het landschap zich 'verzette' tegen de nieuwe status. De natuurlijke grens lag bij het riviertje de Worm. In het ondergrondse landschap werd die grens wel aangehouden. Bovengronds werd de grens bepaald langs een verharde weg. Het duurde daarna bijna honderd jaar alvorens de grens als fysiek object verscheen. Tot die tijd manifesteerde zij zich slechts in andere 'landschappen', bijvoorbeeld het economische in de

⁶⁴ Ehlers, 'Selling the Border', 50.

⁶⁵ P.W. Stuij, *Zeeuwsch-Vlaanderen. De geschiedenis van een grensgebied* (Zutphen 1990).

Oplevering van de gerenoveerde Nieuwstraat zonder grensafscheiding. V.l.n.r. burgemeester Schwartz van Herzogenrath, Hans van Mierlo en Klaus Kinkel, de Nederlandse respectievelijk Duitse minister van Buitenlandse Zaken, en Thijs Wöltgens, burgemeester van Kerkrade, 6 mei 1995. Foto, collectie Gemeentearchief Kerkrade.

vorm van smokkel. In die 'landschappen' speelden zich ook de processen af die later het fysieke object grens zijn betekenis zouden geven: het opkomende nationalisme, het uiteengroeien van de streektaal, de oriëntatie op de nationale staat, en daartegenover het grensoverschrijdende mijnlandschap. De grens was dus feitelijk de weerslag en manifestatie van ontwikkelingen die elders hun beslag kregen.

Grenslandschappen verdienen een plaats in de Nota Belvedere. De studie van Kerkrade toont aan dat dit soort gebieden een specifiek en bijzonder element vertegenwoordigen in de veelheid van Nederlandse landschappen. Door het verdwijnen van de nationale grenzen in Europa veranderen deze regio's van karakter. In sommige gevallen verdwijnen ze geheel als grenslandschap, in andere gevallen proberen bestuurders en/of bewoners elementen daarvan te vertalen naar een toekomstige identiteit. In Kerkrade lijkt dat te gebeuren via de ontwikkeling van Eurode, een concept dat eenheid en diversiteit van de regio benadrukt. Eurode is echter een plan dat van bovenaf komt. Het bezit weliswaar draagvlak onder de bevolking, maar is niet uitbundig toegejuicht. Eén van de mogelijke oorzaken is dat er onvoldoende aandacht is voor andere historisch gegroeide identiteiten. Dit artikel laat zien dat in het grenslandschap Kerkrade/Herzogenrath een veelheid aan identiteiten bestaat. Een willekeurig

ander geval zal hetzelfde resultaat opleveren. Het blootleggen van dergelijke identiteiten is één van de bijdragen die historici kunnen leveren aan de in de nota geschetste beleidsperspectieven.

Het streven naar behoud van fysieke dragers is slechts zinvol als het gekoppeld wordt aan een verhaal, dat de 'toehoorder' de mogelijkheid biedt zich inzicht te verschaffen in continuïteit en discontinuïteit van individuele en collectieve identiteiten. Voor de indentificatie van cultuurhistorisch waardevolle objecten in het landschap zijn deze 'verhalen' onmisbaar. Door geschiedenis ('history') rondom het erfgoed ('heritage') te onderzoeken kan worden voorkomen dat de doelstellingen in de Nota Belvedere eindigen in een eenzijdige cultuurpolitiek. De Hollandse Waterlinie mag tegenwoordig een 'appèl doen op onze nationale trots', maar het geschiedverhaal over Kerkrade laat zien dat nationalisme een keerzijde heeft, namelijk een hek van harmonicagaas dat de wereld in het Land van Rode als een ijzeren gordijn in tweeën spleet.